

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ МЕХАНІЗМІВ СТАНОВЛЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено теоретичні й емпіричні дослідження механізмів становлення цінностей особистості на основі феноменологічного підходу і розробленої Академіком АПН України Т.С. Яценко психодинамічної теорії та методу психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків. Едіпова ситуація, ідентифікація зі значимим об'єктом відіграють важливу роль у виникненні умовних цінностей, а задля збереження ідеалізованого "Я" умовні цінності виконують функцію викривлення соціально-перцептивної реальності спричиняючи виникнення дисфункцій емоційної сфери та соціальну дезадаптацію.

Ключові слова: феноменологічний підхід, психодинамічна теорія, умовні цінності, нормативні цінності.

В статье представлены теоретические и эмпирические исследования механизмов становления ценностей личности на основе феноменологического подхода и разработанной Академиком АПН Украины Т.С. Яценко психодинамической теории и метода психоанализа комплекса тематических психорисунков. Эдипова ситуация, идентификация со значимым объектом играют важную роль в возникновении условных ценностей, а для сохранения идеализированного "Я" условные ценности выполняют функцию искажения социально-перцептивной реальности, вызывая возникновение дисфункций эмоциональной сферы и социальной дезадаптации.

Ключевые слова: феноменологический подход, психодинамическая теория, условные ценности, нормативные ценности.

Постановка проблеми. Науковий пошук у філософії та психології строго наукового методу на початку ХХ століття приводить до виникнення феноменології, а феноменологічний підхід починає претендувати на можливість сутнісного осягнення психічного. Феноменологічний підхід дозволяє забезпечити пізнання індивідуальної неповторності психіки суб'єкта, що знаходить вираження в розбіжності логіки свідомого та логіки несвідомого, рефлексія яких сприяє внутрішній гармонізації особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феноменологічне дослідження людської екзистенції засноване на констатації античної

позиції суб'єкт-об'єктної єдності буття у світі зазначає О.Г. Паркулаб. Відтак, наголошує він, тлумачення психічних явищ потребує описового, розумового підходу. Феноменологічний аналіз є різновидом описових, якісних досліджень, завданням яких є знаходження базових структур суб'єктивного досвіду, основоположних духовних інтенцій та особистісних смислів, які спрямовують поведінку людини [3, с 7].

Роберт Резнік розглядає дві форми феноменології: одна – це прояв істинного інтересу і величезної поваги до досвіду індивіда і його феноменологічного стану. Важливо усвідомлювати, як саме кожний з нас сприймає світ, який внесок робить кожний у створення свого власного досвіду, як ми самі організуємо наш світ, і як створюємо наші власні смисли. Смысл – це зв'язок між фігурою і фоном. Смысл – не у фігурі і не у фоні, він у зв'язку між ними обома. Вирішальним є те, як люди роблять вибір, організують і творять своє життя в часі. Є.В. Карпенко зазначає, що феномен – це завжди суб'єктивне явище, яке існує в свідомості і відображає певну реальність. Реальний стан речей такий: скільки особистостей – стільки феноменів їхнього сприйняття. Ейнштейн виявив, що ніяке явище у Всесвіті не може бути зареєстроване абсолютно об'єктивно, тому що спостерігач і швидкість процесів в його нервовій системі повинні бути враховані по відношенню до спостерігача і об'єкта точки відліку. Психічні реальності організуються і конструюються феноменологічно. Феноменологічний метод – це спроба нейтралізувати власне особистісне бачення стосовно інших.

Феноменологічний метод дослідження покликаний повернути психологію до безпосереднього вивчення людини у всіх її проявах, відкинувши апріорні теоретичні конструкти, які утворилися внаслідок аналізу окремих психічних процесів, станів тощо без їх співвіднесення з цілісним хронотопом існування особистості.

У психологічному словнику зазначається, що особистісні цінності усвідомлюються і виконують роль ціннісних орієнтацій які є "...важливим фактором регуляції соціальних взаємовідносин людей і поведінки індивіда" [4, с.585]. Цінності передбачають наявність потреб бажань та ідеалів суб'єкта. Вони представляють те, що людина "особливо цінує в житті, оточуючому світі, людях, матеріальній і духовній культурі; те чому вона надає особливого значення" [5, с.306].

Найбільшого значення питанню дослідження становлення цінностей особистості надавали представники гуманістичної психології А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Шпрангер, Е. Фромм,

Г.Олпорт, В. Франкл та інш. Значний внесок у дослідження цінностей здійснив А. Маслоу, який вважав їх “ певним вибірковим принципом наставив будь-якій живій істоті, що походить від потреб. Досліджуючи цінності людей, які самоактуалізуються, вчений вказував, що “...в кожній новонародженій дитині закладене активне прагнення до здоров’я, тяга до розвитку й актуалізації людського потенціалу” [1, с.38]. Цінності, що сприяють реалізації тенденції до самоактуалізації, А. Маслоу називає “цінностями розвитку” або “вищими цінностями” [2, с.193].

3. Фрейд стверджував, що нормативні цінності суспільства негативно впливають на психічне здоров’я людини, оскільки часто суперечать його глибинно-психологічним цінностям, що у свою чергу спричиняє виникнення внутрішнього конфлікту, який породжує емоційні дисфункції.

Виникнення умовних цінностей спричиняється недостатніми виявами любові з боку близьких людей, при цьому дитина відсторонюється від своїх інтересів, цінностей, приєднуючись до цінностей значимих людей (батьків, вихователів), що призводить до втрати тотожності з собою. Або ж “дитині навіюється що вона ніхто безправне створіння, що її має бути видно, але не чути, що вона повинна завжди бути ввічливою, тихою і т.д. Багато дітей зростають в постійному страху перед тим, що їх будуть висміювати. Дозволяти собі насміхатися над дітьми – це майже злочин. Вони залишають в її душі невинуватий слід, який впливає на звички й вчинки в дорослому житті” [6, с. 65-66]. К. Роджерс стверджує, що цінності виникають у процесі життя особистості, зокрема в дитинстві. Дитина заради отримання позитивного відношення до себе з боку оточення здатна блокувати власні потреби і обумовлює виникнення цінності відношень. Останні К.Роджерс називає “умовними” вони з’являються в дитинстві внаслідок виховання, коли дитина “підтримує себе любов’ю батьків і діє проти власних інтересів” [7, с.12]. Поява умовних цінностей можлива під час усвідомлення дитиною власного “Я”, саме тоді з’являється потреба в любові та позитивній оцінці себе іншими людьми. Згідно з К. Роджерсом, умовні цінності є перешкодою психологічного росту особистості, оскільки задля підтримання їх вона повинна відчувувати певні сторони власного “Я”.

Розроблена Академіком АПН України Т.С. Яценко психодинамічна теорія уточнює розуміння функційних особливостей психологічних захистів введенням двох різновидів захистів: базових та ситуативних. Окреслені різновиди психологічних захистів указують на взаємозв’язок між соціальною адаптованістю та

глибинно-психологічною (інфантильною) зорієнтованістю внутрішньої активності психіки. Базові і ситуативні захисти є цілісною системою, яка підкорена генеральному механізмові – “від слабкості до сили”. У базових захистах “знаходить відображення весь інфантильний емоційно значущий досвід, що пов’язаний із лібідними об’єктами. Базові захисти є когнітивною структурою, яка не усвідомлюється суб’єктом; вони визначають спрямованість психіки на реалізацію інфантильних тенденцій. Ситуативні захисти покликані соціально адаптувати суб’єкт, хоч гальмом є взаємозв’язок з базовими захистами. Тому, умовно кажучи, за логікою свідомого стоїть когнітивна підструктура захистів, за ситуативними захистами – поведінковий рівень, а за логіками свідомого і несвідомого – емотивний аспект суперечностей. Суперечність цих двох логік зумовлює слабкість “Я” суб’єкта [8, с.34].

Мета статті полягає в емпіричному дослідженні становлення цінностей особистості за допомогою використання методик психодинамічного аналізу, комплексу тематичних психомалюнків.

Вклад основного матеріалу

Відповідно до психодинамічної теорії, розробленої Академіком АПН України Т.С. Яценко, можна виокремити глибинно-психологічні чинники, що формують внутрішню суперечливість психіки ще в дитинстві. Як відомо, виховний вплив передбачає просування дитини до ідеалу через створення певних обмежень, що залежать від загальнолюдських, моральних, соціальних цінностей. У цьому процесі рушійною силою для дитини є її прагнення догодити значущим дорослим – батькам. Однак прагнення до ідеалу нерідко призводить до невиправданої заборони відступати від окресленої батьками лінії поведінки, особистісного становлення. Внаслідок цього процес формування особистості дитини може втратити ознаки гармонійного розвитку. Крім того, у зв’язку з домінуванням нормативних вимог дитина звикає поступатися власними потребами й бажаннями задля отримання заохочення. Це й формує суперечність: з одного боку, дитині дедалі важче досягати визначеного ідеалу, з другого – любов батьків набуває умовності (винагорода, любов – “за щось”). На допомогу приходять психологічні захисти. Через захисний механізм заміщення дитина уникає власного оцінення, а через інтроектування батьківської позиції – оцінює інших. Механізми, що сформувались в едіпальний період, спрацьовують на латентному рівні, проте не втрачають імперативного впливу на психіку людини впродовж усього її життя, маскуючи інфантильну значущість актуальністю ситуацій, в яких суб’єкт перебуває в соціумі [10, с.213]. Умовність цінності полягає

в тому, що вона зумовлена дією об'єктних відношень суб'єкта, які сформувалися у стосунках з первинними лібідними об'єктами. Презентанти цих об'єктів за допомогою інтроєкції та ідентифікації мали вплив на формування умовних цінностей, які немовби органічно зростаються з еством суб'єкта і на несвідомому рівні виражають очікування підтвердження чеснот його "Я". Умовні цінності – сфера психіки суб'єкта, яка виражається не лише у знаннях, а й у його особистісних характеристиках, емоціях. Суб'єктивність у такому випадку є тим індивідуально неповторним змістом, який привноситься у репрезентовані нормативні цінності, особливо в їх komponування, в синтез, у ті гештальти, в які вони єднуються, згруповуються та структуруються. Важливою є ієрархізація таких цінностей у контексті потреб ідеалізованого "Я" суб'єкта [10, с.231]. Несвідомому притаманні глибинно-психологічні цінності, які семантично його структурують і впорядковують, що зумовлює спрямованість енергетики. Якщо для свідомого – це "ідеал Я", який свідомо може окреслюватися, визначатися, то для несвідомого – "ідеалізоване Я", що спирається на умовні цінності дитинства, тобто якщо в дитинстві для суб'єкта є важливішим бути ближче до матері, то специфіка їхніх стосунків може перейти в умовну цінність, яку суб'єкт неусвідомлено реалізуватиме з людьми протилежної статі. Лише окремі психологічні риси матері можуть заміщувати її персону (механізм "згущення") й відігравати визначальну роль у пошуку суб'єктом власного супутника чи супутниці життя. Нормативні цінності не мають природного для суб'єкта енергетичного заряду, який стосувався би суб'єкта цілісно (хоча вони й спонукають до певної просоціальної активності), відбувається асиміляція нормативних цінностей "егоїстичним Я" для створення захисної оболонки ідеалізованого "Я". Несвідоме (передсвідоме) своїми символічними засобами перебуває поза фізичною реальністю. З допомогою символізації змісту образ може зміщуватись, згущуватись та зсуватись в просторі, спотворюватись в окремих частинах, схематизуватись, гіперболізуватись чи мінімізуватись або використовувати прийом вуалювання змісту через протилежні образи – "від супротивного". Заміщення лібідного об'єкта здійснюється однією рисою, яка була значущою у формуванні інфантильних цінностей суб'єкта. Якщо глибинно-психологічні цінності більшою мірою пов'язані з базовими захистами, то нормативні цінності (зорієнтовані на потреби та вимоги соціуму) – із ситуативними. Ці види тісно пов'язані між собою, передусім це визначається спільністю та єдністю інтеграційного механізму, який виражає смисл і

доцільність усієї захисної системи “від слабкості до сили”. Глибинно-психологічні цінності, дії яких суб’єкт не усвідомлює і які не мають безпосереднього вираження у спілкуванні. Їх можна виявити за очікуваннями суб’єкта, за емоційними реакціями. Декларування умовних цінностей відбувається переважно на користь “ідеалу Я” суб’єкта та на користь ідеалізованого “Я”. Умовні і нормативні цінності фактично маскують наявність внутрішньої суперечливості від самого суб’єкта, забезпечуючи суб’єктивну інтегрованість психіки, тобто ілюзію. Викривлення соціально-перцептивної реальності завжди цілеспрямовані і в кожного суб’єкта вони мають індивідуально-неповторний зміст. Така семантична особливість захистів ґрунтується на умовних цінностях, адже в кожного суб’єкта умовні цінності обтяжені едіповим змістом, який залежить від характеру стосунків у сім’ї. Такі викривлення є гарантими утримання цілісної оболонки ідеалізованого “Я” [10, С.234]. Психокорекційний процес в роботі групи АСПН сприяє виявленню глибинних детермінант поведінки породжених едіповою ситуацією взаємодією з первинними лібідними об’єктами. Т. С. Яценко зазначає: “Умовними цінностями ми можемо перейматися під впливом значущих для нас людей, прочитаних книжок, почутих крилатих фраз. За таких умов відбувається від’єднання від свого ества. Інтимний аспект нашого життя має переваги в тому плані, що хтось нас любить і не ставить вимог, умов, що їх виставляли батьки. Ми зачаровані інтимним аспектом, бо нас люблять за те, що ми є. І часто любов триває до того часу, доки починають ставитися умови – згадується вся гама почуттів пережитих у дитинстві” [9, с. 174].

Умовні цінності інтегрують у собі як цінності інфантильного порядку, глибинно-психологічні (едіпового походження), так і актуальні, на які орієнтуються ситуативні захисти, що у своїй основі спираються на нормативні цінності. Інфантильні цінності є емотивною та енергетично сильною, хоч і спрацьовують на латентному рівні, задають регресивні (інфантильні) тенденції поведінки, що виражаються у “слабкості”, почутті меншовартості. Умовні цінності та периферійні захисти здійснюють функції проміжного ланцюга між базовими захистами та об’єктивною реальністю [11, с.188]. За класичною (психоаналітичною) схемою формування едіпової залежності наголошено на домінуванні чуттєвого притягання до батьків протилежної статі, за таких обставин складно прогнозувати, які з інтроєктів від значущих людей набудуть пріоритетності в психіці дитини. Едіпальна ситуація пов’язана з механізмами регулювання поведінки, зокрема

з витісненням, ідентифікацією, заміщенням, перенесенням, компенсацією і тенденцією до “вимушеного повторення”. Людина “навантажується” тяжінням до близьких людей вже тоді, коли ще не може свідомо управляти своєю поведінкою, відчуттями. Йде активний процес формування захисної системи, витоками якої є глибинно – психологічні цінності едіпального походження у взаємозв’язку з умовними цінностями (орієнтованими на нормативні цінності). Викривлення соціально-перцептивної інформації задається інфантильними, глибинно – психологічними цінностями, функція яких представлена в свідомості (а тим більше їх зв’язок з едіпальною ситуацією). Свідомість переконана, що поведінка регулюється нормативними цінностями, зорієнтованими на “ідеал Я”. Наслідком едіпальної ситуації незмінно виступає відчуття неповноцінності, останнє викликає різні варіації формування “умовних цінностей” суб’єкта. Едіпальна залежність не завжди виражається через “лібідю”, інколи вона знаходить вираження через енергію “мортидо”, зокрема через агресію, заздрість, дискредитацію інших людей. Психокорекційна робота за методом АСПН дозволяє надати індивідуальну допомогу кожному суб’єктові в усвідомленні особливостей семантики власних інваріантів поведінки, пов’язаних з внутрішньою суперечністю. Емпіричний матеріал демонструє мистецтво поєднання різних методів відповідно до необхідності глибинного опрацювання того або іншого фрагмента пізнання. Едіпів потяг є найбільш емотивним у психіці, зазначає З. Фрейд, й актуалізується через почуття меншовартості внаслідок недосяжності неусвідомленої мети (єднання з лібідним об’єктом). Психічна енергія несвідомого згідно з психодинамічною теорією фіксується і знаходить вияв в емоційній значущості пережитої події, явища, чи особистісного впливу, що мали місце в індивідуально-неповторному досвіді суб’єкта.

Емпіричний матеріал у роботі групи АСПН засвідчує вплив тенденції “від слабкості до сили” на процес селекціонування інтроєктів від первинних лібідних об’єктів. Глибинно-психологічним підґрунтям ідентифікації виступає домінування інфантильних цінностей. Аналіз емпіричного матеріалу засвідчує, що ідентифікація здійснюється з обома батьками, незалежно від їх статі. Неможливість реалізації інфантильної цінності, в яку входить безпосереднє отримання любові і вияв її до лібідного об’єкта, зумовлює ідентифікацію суб’єкта з ним за певними параметрами. Емпіричний матеріал засвідчує, що суб’єкт може інтроєктувати психологічні риси батьків, що трактувались ним як “слабкість”. Це відбувається під впливом якостей близьких людей, що знахо-

дилися у підлеглий позиції, але могли викликати співчуття дитини, емпатію та відчуття єднання через спільність ситуації, в якій знаходився як “принижений” батько, так і дитина. Привертає увагу, що на вибірковість ідентифікації впливають травмівні переживання особи, пов’язані із почуттям меншовартості. Аналіз емпіричного матеріалу засвідчує, що інтроєкція цінностей лібідних об’єктів зумовлена прегненням “самопсихотерапевтуватись” від травмуючих переживань та “незавершених справ дитинства”, які започатковувались в едіповій ситуації розвитку суб’єкта. Інтроєкція рис лібідного об’єкта у відповідності із захисною спрямованістю психіки “від слабкості до сили”, пов’язана з відступами від реальності у напрямку ствердження ідеалізованого “Я”. Це презентує ілюзорний характер ідентифікації як форми захисту, що спричинює актуалізацію тривожності, а отже, і слабкості. Через ідентифікацію з лібідним об’єктом, у відповідності з захисною спрямованістю психіки “від слабкості до сили”, суб’єкт може зайняти бажану для нього позицію “сили” в актуальних стосунках. Останнє пов’язано з відступами від реальності у напрямку підтвердження гідностей ідеалізованого “Я”. Це унеможлиблює досягнення суб’єктом бажаного відчуття “сили” на реалістичних засадах та зумовлює його “слабкість”. Аналіз емпіричного матеріалу засвідчує вплив ідентифікації на імпогування (руйнування) стосунків з оточуючими людьми. За таких умов суб’єкт не може адекватно реагувати в ситуації взаємодії “тут і тепер”, адже його поведінковою активністю керують очікування ідеалізованого “Я” та нереалізовані потреби дитинства. За таких обставин саме на поведінковому рівні об’єктивується глибинно-психологічна детермінованість ідентифікації, зокрема стають очевидними виражена суперечність між проголошеною цінністю та вчинками суб’єкта, відступи від реальності у напрямку ствердження гідностей ідеалізованого “Я”, феномен “хибного кола” тощо. Іншими словами на поведінковому рівні об’єктивується деструктивний вплив ідентифікації як форми захисту на психіку суб’єкта.

Наведемо приклад фрагмента стенограми психокорекційної роботи з протагоністом Т.

П.: В реальному бачимо щось близьке до ракети. А ідеальне – це сонечко?

Т.: Це якась сфера.

П.: Для вас в ідеал входить жіночність?

Т.: Так.

П.: Тому що за архетипами – це образ жінки. Око – це символ того, що ви хотіли б багато бачити?

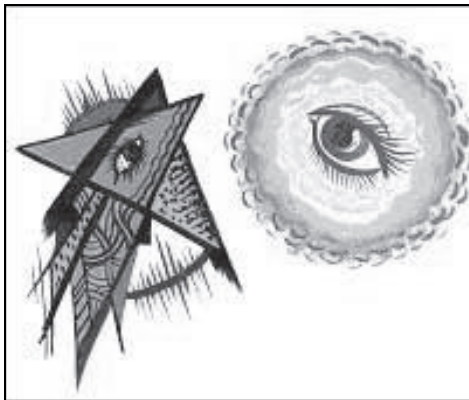

Рис. 1. “Я-реальне”, “Я-ідеальне”

Т.: Можливо.

П.: У “Я-реальному” теж є око, але воно ще не дуже прозорливе.

Т.: Так. Хотілось би побачити те, чого я не бачу.

П.: А це – червоні обриси від сонця (права частина малюнка “Я-реальне”)?

Т.: Це якісь колючки. Можливо, якийсь захист, якась енергія.

П.: А ці колючки вас ранять, чи лише тих, хто до вас підходить?

Т.: Мабуть і мене. Мама мені часто говорить, що я “сама себе ім”, завдаю сама собі шкоди.

Висновки. У виникненні умовних цінностей важливу роль відіграють едіпова ситуація ідентифікації зі значимим об’єктом (батьки, вихователі, вчитель, інш.). Умовні цінності носять емотивний характер, що впливає на бажання суб’єкта, що можуть іти врозріз із просоціальними вимогами. Вони виконують функцію викривлення соціально-перцептивної реальності задля збереження ідеалізованого “Я”. Ці викривлення реальності унеможливають сприйняття нового досвіду, що проявляється у ригідності психіки та перешкоджає суб’єктивному росту суб’єкта, спричиняючи виникнення дисфункцій емоційної сфери та соціальну дезадаптацію.

Перспективи подальших розвідок з напрямку ми передбачаємо в дослідженні особливостей саморефлексії суб’єкта особистісних цінностей в контексті методу АСПН.

Список використаних джерел

1. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики / Перев. с англ. А.М.Татлыдаевой; Научн. ред., вступ. статья и коммент. Н.Н. Акулиной. – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.

2. Маслоу А.Г. Психология бытия / А.Г.Маслоу. – М.: Рефл-бук, К.: Веклер, 1997. – 300 с.
3. Паркулаб О.Г. Феноменологічний аналіз у віковому екзистенційному консультуванні: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. психол. наук. – Івано-Франківськ, 2004. – 19 с.
4. Психологический словарь. – 3-е изд., доп. и перераб. / Автор-сост. В.Н.Копорулина, М.Н.Смирнова, Н.О.Гордеева. – Ростов на/Д.: Феникс, 2004. – 604 с.
5. Немов Р.С. Психология: Словарь-справочник: В 2 ч. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – Ч.2. – 352 с.
6. Адлер А. Понять природу человека / А.Адлер. – СПб.: Академический проект, 1997. – 256 с.
7. Осипова А.А. Общая психокоррекция: учебное пособие для студентов вузов. – М.: ТЦ “Сфера”, 2000. – 512 с.
8. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції: навч. посіб. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.
9. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: Підготовка психолога-практика: навч. посіб./ Т.С. Яценко, Б.Б.Іваненко, С.М. Аврамченко та ін.; За ред. Т.С. Яценко. – К.: Вища шк., 2008. – 342 с.: іл.
10. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: навч. посіб. – К.: Вища шк., 2006. – 382 с.: іл.
11. Проблеми сучасної педагогічної освіти. – Сер.: Педагогіка і психологія: зб.статей. – Ялта: РВВ КГУ, 2009. – Вип.21. – Ч.1. – 219 с.

The article presents theoretical and empirical studies of formation values is based on the phenomenological approach and developed the APS of Ukraine Academician TS Yatsenko psychodynamic theory and method of psychoanalysis psychodrawings complex subject. Oedipus situation, identification of significant objects play an important role in the emergence of conventional values and to preserve idealized selves tsinosti conventional function of socio-perceptual distortions of reality, causing dysfunction of the emotional and social spheres desadaptation.

Keywords: phenomenological approach, psychodynamic theory, conditional values, normative values.

Отримано: 11.03.2011